

УДК 94:631-048.87](477.46)”190”

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-2\(32\)-1137-1152](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-2(32)-1137-1152)

Лазуренко Валентин Миколайович доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, професор кафедри історії та права, Черкаський державний технологічний університет, м. Черкаси, тел.: (067)358-75-65, <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

СЕЛЯНСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ РУХ НА ЧЕРКАЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНИХ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Анотація. Реформа 1861 р. стимулювала розвиток товарно-грошових відносин в аграрній сфері, отже виникла потреба в новому інструментарії ринкового господарювання на селі та у його інституційному забезпеченні. У статті з історіографічної точки зору розкрито регіональні особливості зародження і становлення селянського кооперативного руху на Черкащині у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття за матеріалами сучасних історико-краєзнавчих студій. Досліджуваний період ознаменований піднесенням селянського кооперативного руху в Україні, суттєву роль у якому відігравала національна інтелігенція. Внесок істориків та краєзнавців Черкаської області дає змогу детальніше висвітлити генезу кооперативного руху на теренах України. Окреслено найперші відомі сільськогосподарські, кредитні і споживчі кооперативні товариства краю: особливості їх формування, основні напрями діяльності. Також дослідження дає змогу неупереджено переосмислити роль видатних особистостей кооперативного руху Черкащини в становленні української селянської кооперації, включаючи історико-теоретичні і персоналістичні її аспекти. На прикладі “Дзензелівського кооперативного феномена” показано його переваги за “кредитом довіри” – як організаційно, так і за фондовою ресурсозброєністю і впливом на економічний та соціально-культурний розвиток території. Тобто системне, доцільне і грамотне залучення, концентрування й використання кооперованих фінансових ресурсів селян сприяло ринковому розвитку українського села і регіональному піднесенню. Як чинник успішності висвітлено кадровий потенціал фундаторів і фахівців кооперативного руху, громадських активістів. Відзначено особистий внесок у справу популяризації ідей селянського кооперування В. М. Доманицького – яскравого представника плеяди української інтелігенції. Розглянуто роль особистості активістів кооперативної справи, ініціаторів і подвижників селянського кооперативного руху на Уманщині Х. А. Барановського і його вчителя О. Д. Черненка

та їхній вплив на поширення ідей кооперації в українському селі – як яскравий приклад служіння інтересам народу України. Наведені дослідницькі матеріали, хоча і не є беззастережно об'єктивним джерелом, все ж доповнюють праці істориків фактологічно, є актуальними для сучасної історичної науки і кооперативної практики сьогодення. Констатується, що результати мультидисциплінарних розвідок і краєзнавчих досліджень із означеної проблематики корелюють на фактологічному масиві селянських кооперативних товариств Черкаського регіону і не суперечать історичному поступу ринкових відносин у Подніпров'ї кінця XIX – початку XX століття, а зіставлення отриманих результатів наукового пошуку дало змогу краще зрозуміти їх регіональну специфіку.

Використано порівняльно-історичний, аналітичний і описовий методи. Досліджувані фрагменти праць регіональних авторів піддано зіставному і контекстуальному аналізу з використанням теоретико-методологічного підґрунтя напрацювань сучасних істориків-аграрників та економістів.

Ключові слова: видання, історик, кооперація, кооперативне товариство, краєзнавець, кредит, селяни, селянство, товариство, Черкащина.

Lazurenko Valentyn Mykolayovych Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Professor at the Department of History and Law, Cherkasy State Technological University, Cherkasy, tel: (067)358-75-65, <https://orcid.org/0000-0002-3441-4485>

PEASANT COOPERATIVE MOVEMENT IN CHERKASY REGION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH C. THROUGH THE PRISM OF MODERN HISTORICAL AND LOCAL HISTORY STUDIES

Abstract. The reform of 1861 stimulated the development of commodity-money relations in agrarian sector, so there was a need for a new toolkit of market management in the countryside and its institutional provision. The article, from a historiographical point of view, reveals regional features of the emergence and formation of the peasant cooperative movement in Cherkasy region in the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries based on materials of modern historical and local history studies. The period under study was marked by the rise of the peasant cooperative movement in Ukraine, in which the national intelligentsia played a significant role. The contribution of historians and local historians of Cherkasy region makes it possible to highlight in more detail the genesis of the cooperative movement in Ukraine. The earliest known agricultural, credit and consumer cooperative societies of the region: features of their formation, main directions of activity are outlined. The study also makes it possible to impartially

reconsider the role of prominent figures of the cooperative movement of Cherkasy region in the formation of Ukrainian peasant cooperation, including its historical, theoretical and personalistic aspects.

The example of the “Dzenzelivka cooperative phenomenon” shows its advantages in terms of “credit of trust” – both organizationally and in terms of fund and resource capacity – and influence on economic and socio-cultural development of the territory. That is, systematic, expedient and competent attraction, concentration and use of cooperative financial resources of peasants contributed to the market development of the Ukrainian village and regional uplift. The human resources potential of founders and specialists of the cooperative movement, public activists is highlighted as a factor of success. A personal contribution of V. M. Domanytskyi, a bright representative of the galaxy of Ukrainian intelligentsia, to the popularization of the ideas of peasant cooperation is noted. The role of the personality of cooperative activists, initiators and supporters of the peasant cooperative movement in Uman region, Kh. A. Baranovskyi and his teacher O. D. Chernenko, and their influence on the spread of the ideas of cooperation in the Ukrainian village as a vivid example of serving the interests of the people of Ukraine are considered. Presented research materials, although they are not an unconditionally objective source, nevertheless complement the works of historians factually, are relevant for modern historical science and cooperative practice of today.

It is stated that the results of multidisciplinary investigations and local history studies on the specified issues correlate with the factual array of peasant cooperative societies of Cherkasy region and do not contradict the historical progress of market relations in Dnieper region of the late 19th – early 20th centuries, and the comparison of the obtained results of scientific research makes it possible to better understand their regional specificity.

Comparative-historical, analytical and descriptive methods have been used. The studied fragments of the works of regional authors are subjected to comparative and contextual analysis using the theoretical and methodological basis of the developments of modern agricultural historians and economists.

Keywords: publication, historian, cooperation, cooperative society, local historian, credit, peasants, peasantry, society, Cherkasy region.

Постановка проблеми. В останні десятиліття серед українських дослідників помітно зріс інтерес до сучасного осмислення та висвітлення по-новому важливих епох в історії українського селянства, зокрема в розрізі його кооперування. Науковий інтерес, з погляду історичної науки і соціальної психології, становить одвічне прагнення українського селянина господарювати на своїй землі, самодіяльність і колективізм. Тому вбачаємо цілком закономірним поглянути на ті складні і неоднозначні пореформені трансформації

суспільно-економічних відносин в українському селі у другій половині XIX – на початку XX століття крізь призму історико-краєзнавчого аналізу регіональних особливостей кооперування на селі та з огляду на вплив видатних постатей кооперативного руху, які висвітлюються у працях краєзнавців Черкащини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роки незалежності України вийшли друком численні суто історичні та історико-краєзнавчі видання, де широко висвітлюється генеза кооперативного руху на теренах України, і в яких залучено розлогі масиви архівних документів і свідчення очевидців. Проте в новітній історіографії ще не досліджувалось висвітлення тематики зародження і становлення кооперативного руху на Черкащині у другій половині XIX – на початку XX століття крізь призму сучасних історико-краєзнавчих розвідок. У цьому контексті вважаємо актуальним висвітлити зміст і регіональні особливості селянської кооперації, використовуючи порівняльно-історичний, аналітичний і описовий методи. Досліджувані фрагменти праць регіональних авторів піддано зіставному і контекстуальному аналізу з використанням теоретико-методологічного підґрунтя напрацювань сучасних істориків-аграрників та економістів.

Зазначена проблематика у всеукраїнському науково-академічному вимірі знайшла своє відображення у роботах істориків В. Марочка [1], І. Фаренія [2, 3, 4], Ю. Магась-Демидас [5], економіста А. Пантелеймоненка [6] та ін.

За В. Марочком, у другій половині XIX – на початку XX століття український селянин всіляко намагався при звичаїтись до нових економічних умов: “у пореформеному селі вишукував різні форми самозахисту, переконуючись у необхідності і доцільності кооперативної форми господарювання” [1, с. 18]. “Починаючи з 60-х рр. XIX до 1917 р. включно відбувалося формування трьох головних видів селянської кооперації в Україні: споживчої, кредитної і сільськогосподарської. Кожна обслуговувала певну галузь селянського господарства. Водночас селянин-господар міг бути членом трьох кооперативних товариств відразу, або ж просто скористатися їхніми послугами” [1, с. 44]. Як зауважує цей знаний дослідник, власне сільськогосподарські товариства – осередки селянської кооперації в українському селі з’явилися в Україні з 1894 р. по 1917 р. “Вони мали незначні відмінності щодо господарської діяльності, але спільним для всіх форм і видів товариств було те, що вони не усупільнювали основних засобів виробництва селянських господарств, а насамперед сприяли їх зміцненню. Вони були дещо відмінними за рівнем кооперування основних галузей селянського господарства. Товариствам бракувало єдиного загальноукраїнського кооперативного центру – ідеологічного осердя національної кооперації” [1, с. 44]. Ми також згодні з твердженням В. Марочка, що вивчення історії селянського кооперативного руху в Україні потребує комплексного підходу: “Вимагає всебічного з’ясування економічного становища селянських госпо-

дарств, висвітлення, бодай стисло, деяких загадкових рис соціальної психології українських хліборобів: одвічного прагнення землі, обстоювання самодіяльності і почуття колективізму”[1, с. 7].

Внесок сучасних науковців істориків-аграрників у досліджувану проблему продовжує Ю. Магась-Демидас, яка у своїй роботі “Сільськогосподарська кооперація Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.” [5] зокрема зауважує, що поряд з тим, що реформа 1861 р. стимулювала розвиток товарно-грошових відносин в аграрній сфері, перед її суб’єктами постали нові виклики: “В умовах зростання малоземелля, поглиблення майнового розшарування селянства хлібороби потребували підвищення продуктивності своїх наділів. Поміщикам також необхідно було інтенсифікувати господарство, щоб не збанкрутувати в умовах конкуренції. Одним із засобів покращення становища сільського господарства стали сільськогосподарські кооперативи: універсальні та спеціалізовані товариства, артілі, громади.” Тобто, у пореформеному селі виникла потреба в новому інструментарії для ринкового господарювання та його інституційному забезпеченні, і цю нішу зайняв саме кооперативний рух. Авторка констатує, що перші сільськогосподарські кооперативи на Правобережжі з’явилися в 70-х рр. XIX ст., передусім у Київській губернії: найпершою виникла Київська сільськогосподарська громада (Київське товариство сільського господарства й сільськогосподарської промисловості, 1874 р.), до складу якої входили польські, російські та українські поміщики [5, с. 259].

Мета статті: розкрити з історіографічної точки зору регіональні особливості зародження селянського кооперативного руху на Черкащині у другій половині XIX – початку XX ст. за матеріалами сучасних історико-краєзнавчих студій істориків та краєзнавців Черкаської області.

Виклад основного матеріалу. Сучасні краєзнавці та історики Черкащини не оминули висвітлення теми генезису кооперативного руху на їх землях наприкінці XIX – на початку XX століття. Є матеріали розлогі, суто присвячені кооперативній тематиці, а є лише фрагментарні згадки у роботах про зародження цього руху. Заслуговує на увагу і висвітлення в роботах краєзнавців Черкащини і персоналістичного виміру фундаторів і подвижників кооперативного руху, які тим чи іншим чином прив’язані до Черкащини.

У 2023 р. вийшов друком посібник “Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності)” [7], в якому її автор, фаховий історик і авторитетний краєзнавець В. Мельниченко окремим невеликим підпунктом виокремив тему “кооперативний рух на Черкащині”. У короткій аналітичній формі окреслено загальні тенденції становлення й розвитку із зазначенням персоналістичного виміру кооперативного руху на Черкащині наприкінці XIX – на початку XX століття. Краєзнавець, зокрема, зазначив, що на початку XX

століття на Черкащині, як і в інших регіонах, набувають поширення різні форми кооперативної діяльності, насамперед споживчої кооперації. “Першим на Черкащині споживчим товариством, як відомо, було Вільшанське при цукровому заводі (Городищина), що було засноване в 1888 році. Потім виникло Смілянське – в 1896 році. Ці товариства намагалися організувати торгівлю продовольчими та побутовими товарами за порівняно невисокими цінами. У 1905 році серед товариств, що досить успішно вели справу, відзначено товариства у селах Гуляйполе (Катеринопільщина), Боровиця (Чигиринщина), Лоташеве, Колодисте (Тальнівщина), Дзензелівка (Маньківщина). Всі вони були прибуткові” [7, с. 158].

Дослідник регіональної історії О. Солодар, описуючи життя селян села Боровиця, що на Чигиринщині, відмітив, що “на початку ХХ ст. у Боровиці поруч з єврейськими магазинчиками заявляється перший кооператив – Боровицька перша товариська крамниця” [8, с. 88].

Про зародження кооперації на Золотоніщині черпаємо із книги краєзнавців Г. Голиша, Л. Голиш, М. Пономаренка “Подорож Златокраєм...” [9]. “На початку ХХ ст. на Золотоніщині набувають поширення різні форми кооперативної діяльності, насамперед споживчої та кредитної кооперації. Зокрема, якщо в 1902 році у Золотоноші було зареєстровано 3 споживчі товариства, то в 1912 р. – уже 24; вони продали товарів на суму 151,8 тис. крб. (по 72 коп. на 1 особу). 17 споживчих кооперацій відпускали товари в кредит” [9, с. 28].

Водночас становлення та розгортання мережі споживчих товариств стримувалося відсутністю у їх організаторів досвіду, слабкою пропагандою переваг цієї форми кооперації. Так, у селі Мошни (нині – Черкаський район) в 1908 році місцеве споживче товариство, що об’єднувало 90 членів (окрім селян, до нього входили лікар, учитель, ксьондз, фельдшер, священники і чиновники), відкрило торгівлю бакалейними товарами. Крамниця вела торгівлю у людному місці і могла б давати прибутки. Однак правління товариства, до якого входили пасивні і малописьменні люди, не змогло використати сприятливі умови і привело справу до збитків. А організоване за ініціативою місцевих учителів споживче товариство у селі Кирилівка (нині – село Шевченкове Звенигородського району) через байдужість і недосвідченість його організаторів взагалі припинило свою діяльність [7, с. 158].

У цілому ж, незважаючи на існуючі проблеми, споживча кооперація продовжувала утверджуватися в усіх повітах краю. Зокрема у Черкаському повіті мережа споживчих товариств формувалася навколо Смілянського товариства, яке склало основу повітової спілки споживчих кооперативів, утвореної 7 серпня 1916 року, яка отримала назву “Смілянське товариство оптових закупок”, що об’єднало 42 споживчих і 2 кредитних кооперативи. Новостворене об’єднання поставило за мету співпрацю з місцевим земством

щодо постачання населенню продуктів харчування, передусім цукру і борошна за цінами, нижчими за ринкові [3, с. 48; 7, с. 158].

Феномен селянської кооперації в Україні варто розглядати з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних чинників. Так, на спеціалізацію сільськогосподарських кооперативів суттєво впливали як природно-кліматичні умови, так і традиційні форми господарювання, що витіснялися більш прогресивними на той час. Про пасічницькі товариства Правобережжя йдеться у статті Ю. Магась-Демидас [5, с. 261]. “Особливо сприятливий ґрунт для поширення бджільницьких товариств був у Чигиринському повіті на Київщині: 1913 року тут нараховувалося більше 500 пасік на 27700 вуликів, яких лише в самому Чигирині було понад 1000. Цього ж року в місті утворився кооператив із 30 осіб. Як зауважує вже цитована нами Ю. Магась-Демидас, “про прогресивне значення таких установ свідчили факти, що мали місце в с. Сунки Черкаського повіту: тут правильно влаштовані пасіки були тільки у лісника та поміщиці. У більшості селян переважали вулики-дуплянки. Вони вели господарство, “як батьки пасішникували”: “як пошле Бог меду, то й бджоли наносять, а як ні – то й наука нічого не пособить”. Але в 1910–1911 рр., які були несприятливими для бджільництва, пасічники помітили, що ті, хто використовував наукові методи, мали достатньо меду незалежно від природних умов. Це спонукало бджолярів до відкриття у 1913 р. кооперативу” [5, с. 261].

Поширення набула і кредитова кооперація. Активно функціонувало у перше десятиліття ХХ століття у с. Кліщинці, що на Чорнобаївщині, Кліщинсько-Матвіївське кредитове товариство, яке займалось ще і благодійністю. Про це ми черпаємо із книги краєзнавиці М. Приліпко “Чорнобаївщина: нариси історії населених пунктів” [10]. Вона констатує наступне: “В листопаді – грудні 1914 року йшов збір коштів, продуктів, майна для діючої армії, хворих, і Кліщинсько-Матвіївське кредитове товариство (члени ради: Лотоненко Пилип Володимирович, Панченко Василь Давидович, Векленко Андрій Петрович, Базиков Семен Андрійович, Прокопець Яків Іванович, Лихошерст Галактіон Михайлович) направило в благодійну повітову комісію 563 аршини полотна і 13 рушників” [10, с. 613].

На початку ХХ століття серед кредитних кооперативів Черкащини особливо увагу дослідників “привертає Ощадно-позичкове товариство села Дзензелівки, яке було засноване 1 липня 1895 року. У 1911 році воно продало товарів майже на 40 тис. крб., тай у наступні роки оборот від реалізації різноманітної продукції не опускався нижче 30 тис. крб. Щороку селянам продавалось майже 500 плугів. Напередодні Першої світової війни основний капітал цього товариства зріс до 400 тис. крб., і його коштом у селі було збудовано школу” [7, с. 159].

Як резюмує В. Мельниченко, “Товариство у Дзензелівці багато зробило для підняття економічного добробуту населення не тільки видачою грошових

позик на виробничі потреби, а й шляхом посередницьких операцій. Воно в значних обсягах виділяло селянам різні сільськогосподарські знаряддя і машини, покрівельне залізо, виступало посередником при закупівлі зерна і поставках буряків на цукрові заводи. У селі було майже витіснене лихварство. Успіхи цього товариства пов'язані з ініціативною діяльністю сільського вчителя О. Д. Черненка, який зумів згуртувати навколо кооперативної ідеї багатьох односельчан, які згодом стали організаторами кооперативного руху. Зокрема, разом із ним у Дзензелівці починав свій трудовий шлях Х. А. Барановський – майбутній міністр фінансів УНР” [7, с. 159].

У черговому випуску науково-популярного видання “Краєзнавство Черкащини” Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України за 2020 рік вийшла розлога стаття “Дзензелівська кооперація” авторства директора Маньківського районного краєзнавчого музею Ю. Дудника [11]. Ця стаття про феномен кооперативного руху в с. Дзензелівка написана на основі скрупульозного аналізу широкої джерельної бази. Створення в селі Ощадно-позичкового товариства краєзнавець визначає “найвизначнішою і унікальною подією в історії Дзензелівки”, зокрема через те, що його діяльність справила могутній вплив на економічний, культурний, освітній розвиток села. “Це товариство, а пізніше і Київський “Союзбанк” та інші кооперативні установи Дзензелівки були створені і досягли визначних успіхів завдяки невтомній праці засновника дзензелівської кооперації Олександра Давидовича Черненка і його послідовника й учня Христофора Антоновича Барановського” [11, с. 36].

Краєзнавець Ю. Дудник зазначає, що основний капітал Дзензелівського ощадно-позичкового товариства нараховував тоді 1 тис. крб., а за два роки діяльності сягнув 20 тис. крб. “Через два-три роки після відкриття товариства в невеличкій квартирі Черненка в Козятині утворилась неначе його філія – тут часто приймалися і виплачувались вклади, роздавали літературу про Дзензелівське товариство, по кілька днів проживав представник товариства. І дякуючи цьому, Козятин, з його грошовитим залізничним населенням, зв’язався з Дзензелівкою досить тісно, не дивлячись на те, що до неї велика відстань” [11, с. 50].”

За опрацьованими джерелами краєзнавець Ю. Дудник подає інформацію про те, що “товариство стрімко розвивалось і за десять років вже випереджало всі існуючі товариства в окрузі. Незаперечний був і авторитет Черненка. Вже за перші 2,5 роки роботи баланс кооперативу зріс аж у 30 разів і досяг 30 тисяч крб. У 1899 році товариство змогло на власні кошти збудувати собі приміщення, а у 1905 році – школу для дітей кооперованих селян. Довіра населення до кооперативу постійно зростала”. [11, с. 49-50].

А у 1910 році “на виставках в містах Умані і Катеринославі Дзензелівському ощадно-позичковому товариству за зразкове ведення справи і

значний розвиток операцій присуджені золоті медалі. Товариство збудувало склад (приміщення збережене), де накопичувались хлібні запаси, сформовані із зерна, купленого у членів товариства за вигідними для них цінами. Так, наприклад, у 1910 році товариство приймало жито за ціною 70–72 коп. за пуд, овес – по 54 коп., ячмінь – 58–60 коп., тоді як скупники платили за жито лише 62 коп., овес – 50 і ячмінь – 55 коп. Таким чином, при продажу свого хліба через товариство-посередник селяни додатково отримували від 3 до 10 коп. з пуда” [11, с. 50].

Потужна діяльність Дзензелівської кооперації увінчалась успіхами. Люди повірили її очільникам. “На 1910 рік кооператив об’єднував вже 5 тисяч пайовиків і обслуговував населення 144 населених пунктів. Сукупний капітал осягав 450 тисяч крб., зокрема основний і запасний капітали становили 115 тисяч, сума вкладів – близько 280 тис. крб. Товариство видавало позики на купівлю і оренду землі, придбання худоби, сільськогосподарських машин і реманенту, будівництво господарських споруд тощо. З 1895 р. по 1910 р. кооперативом було видано кредитів майже на 3 млн крб. Станом на 1909 рік Дзензелівське ощадно-позичкове товариство в районі своєї роботи практично ліквідувало діяльність приватних кредиторів. Лихварі, не знаходячи застосування своїм накопиченим капіталам, були вимушені, у більшості випадків, покласти їх у якості вкладів у кооператив” [11, с. 51-52].

Напередодні Першої світової війни Дзензелівське ощадно-позичкове товариство об’єднувало вже більше 6 тис. членів. Постійну роботу кооперативу забезпечували більше двох десятків службовців. Щоденно кооператив з різних питань відвідувало від 100 до 300 чоловік. Для підтримки постійного зв’язку з пайовиками, значна частина яких проживала далеко за межами Дзензелівки, у приміщенні товариства був встановлений телефон. Селяни швидко опанували цим досягненням техніки і часто використовували телефонний зв’язок для вирішення не лише проблем кооперативної роботи [11, с. 53]. Отже, зауважимо, що “Дзензелівський кооперативний феномен” відбувся за безпосередньої участі організатора кредитових і споживчих кооперативів місцевого вчителя Олександра Давидовича Черненка. Як зазначає Ю. Дудник, за підрахунками В. Ф. Тотоміанца, “Дзензелівське ощадно-позичкове товариство за основними показниками своєї роботи посідало третє місце серед кредитних кооперативів Російської імперії” [11, с. 54].

Межа XIX – XX століть ознаменувалася значним піднесенням кооперативного руху в Україні, суттєву роль у якому відігравала інтелігенція. Не оминули краєзнавці та історики у своїх сучасних розвідках і персоналістичний вимір кооперативного руху на Черкащині. При аналізі значного масиву краєзнавчої літератури, нами встановлено, що як і тематика кооперації, так і тематика її персоналістики не є всюди присутньою у історико-краєзнавчих

працях, а у тих, на які все ж нам вдалось натрапити, відзначено таких відомих лідерів і активістів кооперації Черкащини, як Василь Доманицький, Христофор Барановський і Олександр Черненко. Ґрунтовні біографії О. Черненка і Х. Барановського висвітлили згадані вище краєзнавець Ю. Дудник та черкаський історик І. Фареній. Проаналізуємо, як оцінюють сучасні історики і краєзнавці їхній внесок у справу в біографічному ракурсі на суспільно-політичному тлі епохи.

Розпочнемо з Олександра Давидовича Черненка, який народився 30 серпня 1864 р. в селі Паланочка Маньківської волості Уманського повіту Київської губернії (нині – Черкаської області) в селянсько-чумацькій родині [11, с. 36]. Як зазначає Ю. Дудник, “в особі О. Д. Черненка українська кооперація має одного з перших і найвидатніших своїх діячів, який вийшов на кооперативну ниву юнаком і все життя невпинно і наполегливо працював серед найнесприятливіших умов, борючись і з темнотою народу, і з начальством, і зі злиднями учительського життя” [11, с. 37]. “Коли в 1883 р. Черненко почав учителювати в Немиринецькій однокласній міністерській школі, там уже з 1883 р. діяло ощадно-позичкове товариство. Діяльність товариства його зацікавила і він взяв на себе обов’язки заступника голови ради товариства. Кооперація все більше вабила до себе, і він відчув, що кооперативна діяльність – це той шлях, по якому йому йти все життя. І він задумав заснувати нове товариство у рідному селі Паланочка. Але здійснити це в ті часи було нелегко, оскільки все кооперативне життя Росії було забюрократизоване петербурзькими урядовцями, від яких цілком залежало затвердити, чи не затвердити статут. Зрозуміло, що головну роль відігравала думка і місцевої влади – волосного писаря та поліцейського урядника, бо на підставі їх подання губернатор давав свою згоду. Мабуть, О. Д. Черненко не знайшов розуміння у місцевої влади, бо у Петербурзі не дозволили відкрити ощадно-позичкове товариство. Це, однак, не спинило Черненка і він почав справу знову, але вже у селі Дзензелівка, звідки була родом його дружина. На цей раз задум вдалося реалізувати” [11, с. 37-38].

Ось, що пише про О. Черненка черкаський історик І. Фареній: “Часом активісти кооперативної справи, щоб залучити селян до кооперативної діяльності, вдавалися до хитрощів та значних матеріальних витрат з власної кишені. Зокрема, вчитель О. Д. Черненко, щоб залучити жителів села Дзензелівки Уманського повіту на Київщині до створення кредитного кооперативу, зробив наступне: розміняв чималу суму власних грошей дрібними монетами, склав їх у мішок і возив той мішок на возі брязкаючи грішми, сподіваючись, що це викличе позитивну оцінку його фінансово-кооперативних ініціатив. Таке дійство справді викликало певний інтерес селян до кооперації, які погодились взяти участь у заснуванні ощадно-позикового товариства. Однак, паї стали вносити тільки після того, як О. Д. Черненко віддав свої власні 1000 крб. для створення

первісного капіталу кооперативу” [2, с. 240]. Влітку 1897 року О. Черненко запросив у Дзензелівське товариство “молодого селянського хлопця Х. А. Барановського, свого колишнього учня, який до цього працював рахівником в Немиринецькому ощадно-позичковому товаристві. Так розпочалася кар’єра одного з найавторитетніших діячів української кооперації Христофора Антоновича Барановського. Саме у Дзензелівці відбулося його становлення як кооператора. Він 15 років був виконавчим керівником Дзензелівського ощадно-позичкового товариства” [11, с. 39]. У 1898 році О. Черненко відкриває в Дзензелівці споживче товариство (споживчий кооператив). В ньому він брав участь як член ради та ревізійної комісії. В Козятині, де проживала родина Черненка, теж відкрилися ще два кредитних кооперативи, які запросили його до співпраці. У 1899 році він засновує Козятинське споживче товариство і обирається головою його правління [11, с. 40-41].

Як пише краєзнавець Ю. Дудник, “До Козятина і Дзензелівки почали з’їжджатися люди за порадами щодо організації кооперативів. Олександр Давидович був настільки захоплений працею, що буквально не мав вільної хвилини. Своє становище Черненко вважав становищем найщасливішої людини, не зважаючи на те, що матеріальний стан його був досить поганий. У 1908 році Олександр Давидович залишив посаду вчителя в Козятині і весь свій час віддавав кооперації – головуванню у чотирьох товариствах, два – у Бердичівському і два – в Уманському повіті (між ними близько 200 верст)” [11, с. 40].

Кого зацікавила постать О. Черненка, можна прочитати згадану нами ґрунтовну статтю Ю. Дудника, зазначимо з неї цитатно ще одне, і досить важливе положення, що характеризує кооператора як українця-патріота. “Говорячи про національну спрямованість діяльності кооперативного діяча, варто зазначити, що на початку ХХ століття у часописі робітничої та селянської інтелігенції “Маяк” регулярно публікувалися статті з актуальних проблем українського національного життя за підписом «О. Черненко». Очевидно, авторство зазначених публікацій належить Олександру Давидовичу Черненку, і характеризують його як щирого народного інтелігента, свідомого українського кооператора, який бачив у кооперативному русі важливу складову національного відродження українського народу” [11, с. 42]. Помер Олександр Давидович Черненко 10 квітня 1921 року у селі Дзензелівці, де й похований. Тільки 2001 року завдяки онуці Черненка, що мешкає в Канаді, а також родичам, що живуть у Дзензелівці, вдалося досить точно встановити місце поховання і в травні 2006 року встановити на могилі меморіальну плиту [11, с. 42].

Видатною постаттю кооперативного руху на Черкащині був Христофор Барановський, учень О. Черненка. 15 червня 1917 р., коли був створений перший Український уряд – Генеральний секретаріат Української Центральної Ради, на

чолі з В. Винниченком, він був призначений на посаду Генерального секретаря фінансових справ [11, с.49]. “Роки з 1897 по 1911 Х. А. Барановський присвятив виключно розбудові Дзензелівського ощадно-позичкового товариства, створенню і розвитку “Союзбанку” та інших кооперативних установ. Заклав при ньому майстерню возів, організував збут збіжжя та доставку буряків до цукроварень, співпрацював з Уманським земством над організацією кооператив у повіті і в той час зійшовся з Платоном Доманицьким, який був ініціатором кооперації в Уманському Земстві” [11, с.48].

Значний внесок у розвиток кооперативного руху на Черкащині і в Україні зробив В. М. Доманицький (народився 7 березня 1877 р. в с. Колодистому Звенигородського повіту на Київщині (нині – Черкащина) у сім’ї священника) [4, с. 125]. В. Доманицький ініціював відкриття у 1901 році кредитного товариства у Колодистому, а в 1904 р. – споживчого у цьому ж селі. Крім плідної фінансово-економічної роботи, очолювані В. М. Доманицьким кооперативи займалися широкою просвітницькою роботою. За його порадами і рекомендаціями кооперативні товариства почали працювати й в інших селах тодішнього Звенигородського повіту. Мережа ощадно-позичкових та кредитних кооперативних об’єднань Черкащини у 1909 році характеризується такими показниками: Звенигородський повіт – 8 ощадно-позичкових і 2 кредитних; Канівський повіт – 7 і 4; Уманський повіт – 8 і 6; Черкаський – 6 і 8; Чигиринський – 2 і 7 [7, с. 159].

Сучасники В. Доманицького високо оцінювали його внесок у розвиток кооперативної справи в Україні, про що свідчать спомини С. Єфремова, О. Лотоцького, Є. Білоусенка та інших видатних громадських діячів України початку ХХ століття. У 1901 р. В. Доманицький від імені селян Колодистого написав клопотання про дозвіл відкрити в селі позичково-ощадне товариство. В списку фундаторів він був двадцять третім, але всі справи товариства лягли на плечі “панича Василя”, як його називали селяни. С. Єфремов згадував: “Першого року воно мало всього 37 членів і чистого прибутку 2 карбованці. Але заходами і працею Доманицького товариство швидко пішло вгору і допомагало позичками цілій окрузі і всім околишнім селам стало на зразок”. 1903 року селяни Колодистого запланували відкрити в селі свою крамницю і звернулися до В. Доманицького, який одразу почав збирати підписи під клопотанням до губернатора, і невдовзі було отримано дозвіл на відкриття крамниці. Василь Миколайович на той час лікувався в Рагузі й тільки навесні 1904 року повернувся в Колодисте, де одразу розпочав працювати. Він писав С. Єфремову: “Був я в усяких бувальцях: і знаменитим археологом, і дратливим письменником... а тепер зробився простісіньким крамарем і бачу, що це гарна річ. Оце третій день ріжемо волів та козлові шкури на чоботи. Подаємо губернаторові, щоб ще дозволив продавати обществу потребителів усі книжки, дозволені цензурою” [12, с. 221].

У 2005 р. черкаський історик І. Фареній опублікував на шпальтах періодичного науково-популярного видання “Краєзнавство Черкащини” ґрунтовну статтю, присвячену постаті одного із родоначальників українського кооперативного руху В. Доманицького, де він зокрема зазначає, що засновані в Колодистому кооперативи “були одними із перших у Звенигородському повіті і навіть у цілій Київській губернії. Під керівництвом В. М. Доманицького колодиські кооперативні товариства швидко нарощували потужності і почали перетворюватися в зразкові господарські організації. Так, ощадно-позичкове товариство у першій рік своєї діяльності об'єднувало 37 членів і видало кредитів на загальну суму 415 крб., а вже на четвертий рік роботи мало в своєму складі 145 пайовиків, видало позик на 6400 крб. і отримало чистого прибутку 310 крб. Успішний розвиток кредитного кооперативу дав можливість отримати від Державного банку позику розміром 2 тис. крб. і значно розширити зону діяльності. Відомо, що на 1910 рік Колодиське ощадно-позичкове товариство обслуговувало мешканців дев'яти сусідніх сіл [4, с. 128].

О. Білоусенко у своїх спогадах про В. Доманицького писав: “Захопившись ідеєю кооперації, він зумів її прищепити не тільки в своєму селі, але й в усій околиці... Уся околиця вчилася кооперативної справи в Колодистому, і почали рости кооперативні заклади, як гриби в дощ. Саме з цією метою В. Доманицький видає низку популяризаторських праць: “Про сільську кооперацію”, “Про товариські крамниці”, “Як хазяйнують селяни по чужих краях”, – де у легкій і доступній формі пояснює переваги кооперативної справи [12, с. 221].

І. Фареній резюмує: “Дмитро Донцов відзначав, що В. М. Доманицький був наділений особливими здібностями переконувати людей, мав “надзвичайний пропагандистський талант”. І це вповні проявилось в справі популяризації ідей кооперації, в якій на початку ХХ століття Василь Доманицький очевидно не мав рівних” [4, с. 130]. “Розуміючи значення просвітницько-пропагандистської роботи для розвитку кооперативних форм економічної діяльності, В. М. Доманицький водночас був одним із перших, хто поставив питання про оптимізацію організації кооперативної мережі та підвищення її господарської ефективності шляхом заснування союзних об'єднань кооперативів. Йому належить ініціатива створення Київського союзу споживчих товариств. В. М. Доманицький був одним із керівників губернського з'їзду споживчої кооперації, який прийняв відповідні рішення щодо створення цього кооперативного союзу” [4, с. 130].

Висновки. Отже, аналізуючи краєзнавчий доробок сучасних дослідників Черкащини, доходимо обґрунтованих висновків про регіональну специфіку витоків селянського кооперативного руху і динаміку його розвитку, а також щодо впливу персоналій на формування кооперативної ідеї серед українського селянства. Показано, що профілі кооперативної діяльності на Черкащині суттєво залежали від природно-кліматичних умов, матеріального становища і суспіль-

ного досвіду сільської громади. При цьому, прагнучи задовольнити господарські інтереси, селяни як виробники обстоювали своє право господарювати на власній землі, виявляли в ході кооперування самодіяльність і колективізм, що ілюструється розлогим фактичним матеріалом по локаціях регіону. В аналізованих нами працях – у регіональних виданнях – краєзнавці-дослідники не оминули тему становлення й розвитку кооперативного руху, адже зазначені процеси суттєво вплинули на селянське господарювання в Україні та історію населених пунктів Черкаської області у контексті формування ринкових суспільно-економічних відносин та соціально-культурного розвитку на селі. Оперуючи статистичною інформацією із архівних та історичних джерел, а також спогадами сучасників, автори різнобічно формують для читача й дослідника розмаїту суспільно-політичну картину досліджуваного періоду. У краєзнавчих розвідках показано успішну фінансову конкуренцію на селі між кооперованими товариствами і приватними кредиторами-лихварями, які традиційно фінансували селян на грабіжницьких умовах.

Водночас із ринковими чинниками становлення і розвитку селянської кооперації важливу роль також відігравали видатні особистості краю, які формували громадську думку, матеріально (на перших порах) і організаційно-методично сприяли у просвітницько-пропагандистській роботі й розвитку товариств. Це видатні постаті кооперативного руху, уродженці Черкащини В. М. Доманицький і О. Д. Черненко, а також Х. А. Барановський, діяльність якого пов'язана із Черкащиною.

Хоча наведені краєзнавчі матеріали і не є беззастережно об'єктивним джерелом, вони фактологічно доповнюють праці істориків, надають питання для уточнень і роздумів з метою подальших розвідок із залученням суто наукового інструментарію.

Отже, результати мультидисциплінарних наукових і краєзнавчих досліджень із означеної проблематики корелюють на дослідженому фактологічному масиві селянських кооперативних товариств Черкаського регіону і не суперечать історичному поступу ринкових відносин у Подніпров'ї кінця XIX – початку XX століття, а зіставлення отриманих результатів наукового пошуку дало змогу краще зрозуміти їх регіональну специфіку.

Напрямок подальших розвідок у цьому питанні вбачаємо в уточненні отриманих фактологічних масивів із залученням сучасних методик дослідження регіональної специфіки селянського кооперативного руху на Черкащині, яка обумовлена впливом низки економіко-географічних, історичних та соціально-політичних чинників.

Література:

1. Марочко В. І. *Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 224 с.

2. Фареній І. А. Поширення ідей кооперації в українському селі (кінець XIX – початок XX ст.). *Український селянин* / Ін-т історії України НАН України. Черкаси, 2002. Вип. 5. С. 239–244.
3. Фареній І. А. Острови добробуту. Кооперативний рух на Черкащині (1895–1920 рр.). *Спільна справа*. 1998. № 2 (7). С. 48–49.
4. Фареній І. А. Кооперативна діяльність В. М. Доманицького. *Краєзнавство Черкащини*. Черкаси: Ваш Дім, 2005. № 8. С. 125–136.
5. Магась-Демидас Ю. І. Сільськогосподарська кооперація Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. А. Г. Морозова*. Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2008. Вип. 11. С. 259–262.
6. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04; Полтав. с.-г. ін-т. Полтава, 1994. 200 с.
7. Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності). Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2023. 372 с.
8. Солодар О. Боровиця. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2023. 480 с.
9. Голиш Г. М., Голиш Л. Г., Пономаренко М. Ф. Подорож Златокраєм: Нарис історії та сьогодення Золотоніського району. Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2008. 572 с.
10. Приліпко М. В. Чорнобаївщина. Нариси історії населених пунктів (від найдавніших часів до сьогодення). Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2013. Книга 1. 652 с.
11. Дудник Ю. Дзензелівська кооперація. *Краєзнавство Черкащини*. Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2020. Вип. 14. С. 36–58.
12. Токар Н. М. Кооперативна діяльність В. Доманицького. *Український селянин: зб. наук. пр. / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова*. Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. Вип. 8. С. 221–223.

References:

1. Marochko, V.I. (1995). *Ukrainska selianska kooperatsiia: Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861–1929 rr.)* [Ukrainian peasant cooperation: Historical and theoretical aspect (1861–1929)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
2. Farenii, I.A. (2002). Poshyrennia idei kooperatsii v ukrainskomu seli (kinets XIX – pochatok XX st.) [Spread of ideas of cooperation in the Ukrainian village (late 19th – early 20th centuries)]. *Ukrainskyi selianyn - Ukrainian peasant*. (Iss. 5, pp. 239-244). Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine. Cherkasy. [in Ukrainian].
3. Farenii, I.A. (1998). Ostrovy dobrobutu. Kooperatyvnyi rukh na Cherkashchyni (1895–1920 rr.) [Islands of well-being. Cooperative enterprise in Cherkasy (1895–1920)]. *Spilna sprava - Common cause*. (No. 2 (7), pp. 48-49) [in Ukrainian].
4. Farenii, I.A. (2005). Kooperativna diialnist V. M. Domanytskoho [Cooperative activities of V.M. Domanytsky]. *Kraieznnavstvo Cherkashchyny – Local history of Cherkasy region*. (No. 8, pp. 125-136). Cherkasy: Vash Dim [in Ukrainian].
5. Mahas-Demydas, Yu.I. (2008). Silskohospodarska kooperatsiia Pravoberezhnoi Ukrainy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Agricultural cooperation of Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Ukrainskyi selianyn: zb. nauk. pr. - Ukrainian peasant: coll. of sci. works*. (Iss. 11, pp. 259-262) / A.H. Morozov (ed.). Cherkasy: Cherkas. nats. un-t im. B. Khmelnytskoho [in Ukrainian].
6. Panteleimonenko, A.O. (1994). Silskohospodarski tovarystva Ukrainy: zarodzhennia, osnovni napriamky diialnosti i znachennia (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): dys. ... kand. ekon. nauk: 08.01.04 [Agricultural societies of Ukraine: origin, main areas of activity and significance (second half of the 19th – beginning of the 20th century): diss. ... of candidate of econ. sciences: 08.01.04]. Poltava Agricultural Institute. Poltava. [in Ukrainian].

7. Melnychenko, V.M. (2023). *Moia Cherkashchyna (istoriia ridnoho kraiu vid naidavnishykh chasiv do suchasnosti)* [My Cherkasy Region (history of the native region from ancient times to the present)]. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].

8. Solodar, O. (2023). *Borovytsia [Borovytsia]*. Cherkasy: publisher Chabanenko Yu.A. [in Ukrainian].

9. Holysh, H.M., Holysh, L.H., & Ponomarenko, M.F. (2008). *Podorozh Zlatokraiem: Narys istorii ta sohodennia Zolotoniskoho raionu* [Traveling through Zlatokray: A sketch of the history and present of the Zolotonishki district]. Cherkasy: Vertykal, publisher Kandych S.H. [in Ukrainian].

10. Prylipko, M.V. (2013). *Chornobaivshchyna. Narysy istorii naselenykh punktiv (vid naidavnishykh chasiv do sohodennia)* [Chornobai Region. Sketches of the history of settlements (from ancient times to the present)]. Cherkasy: publisher Chabanenko Yu.A. Book 1 [in Ukrainian].

11. Dudnyk, Yu. (2020). *Dzenzelivska kooperatsiia* [Dzenzelivka cooperation]. *Kraieznavstvo Cherkashchyny - Local history of Cherkasy region*. (Iss. 14, pp. 36-58). Cherkasy: Vertykal, publisher Kandych S.H. [in Ukrainian].

12. Tokar, N.M. (2004). *Kooperatyvna diialnist V. Domanytskoho* [Cooperative activity of V. Domanytskyi]. *Ukrainskyi selianyn: zb. nauk. pr. – Ukrainian peasant: coll. of sci. works*. (Iss. 8, pp. 221-223) / S.V. Kulchytskyi, & A.H. Morozov (eds.). Cherkasy: Cherkas. nats. un-t im. B. Khmelnytskoho [in Ukrainian].